

İSTANBUL'UN FETHİ SIRASINDA BİZANS VE TÜRK KÜLTÜR VAZİYETİ*

A. Adnan-Adıvar

Eski çağların garbde büyük bir şehri vardı; ona Ebedî şehir (= Roma eterna) dediler. Yeni çağların yine garbde büyük bir şehri vardı; ona Işıklar şehri (Ville de Lumières) dediler, Paris. Orta çağlarda şarkın büyük bir şehri vardı, onun adı sade Şehir (=Ἡ Πόλις) idi. Bu şehrin kaderi ona bir camianın kültür merkezi olmak taliini kısmet etmişti. Fakat bu camia XV. asır ortasında bir çok sebebler arasında bir de şehrin üstünde coşan cinayet, nifak ve ihtiras dalgaları içinde boğulmamak için onu kurtaracak bir ele intizar ediyor gibi idi. Bu elin onun etrafını çepeçevre saran genç ve dinç bir vücudün yâni Osmanlı türkünün eli olması zarurî idi. İşte o el 1453 senesi Mayısının 29'uncu gününü şehrin kapılarını açdı ve içeri girdi. Yine bu elin Ayasofya'nın üzerinde parıltısı tâ Bursa'nın Olympe (=Keşiş =Uludağ) tepesinden görülen altın haçın yerine dikilen alem sanki bir altın anahtar gibi tarihin orta çağlar devrini kapamış ve yeni çağlar devrini açmıştı.

Bu noktada küçük bir istitrad yapmak lâzımdır. Bir kere eski çağlar, orta çağlar, yeni çağlar taksiminin kat'î hududlarla birbirinden ayrılması mümkün olmadığı muhakkak olmakla beraber, diğer bazı tarihçiler, şimdiye kadar itibarî bir surette çağlar arası bir sınır çizgisi kabul edilen fetih hâdisesi yerine İngiliz'lerin Hollanda'daki Cadzand limanına hücumlarıyla Fransızlarla aralarında başlayan ve bir asırdan ziyade devam ederek

* Bu konferans 26.XI.1953 tarihinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde verildiği gibi İngilizcesi 18.XI.1953 tarihinde Kanada'da Montreal şehrindeki McGill Üniversitesi İslâm Tedkikleri Enstitüsünde, İstanbul'un fetih yılı münasebetiyle toplanan bir profesörler kollekyomunda okunmuş ve fetih etrafında tarihî ve ictimâî münakaşalara zemin teşkil etmiştir

Yüz sene muharebeleri ismini alan uzun harbin Bordeaux sulhiyle 1453 senesinde bitiş hâdisesini teklif etmişlerdi. Tamâmiyle nazari bu tarih mes'elesinin hallini dünya tarihçilerine bırakarak biz bahsimize dönelim.

İşte dünya tarihini bu kadar meşgûl eden bu hâdisе sonunda şehre girenlerin orada gördükleri siyasî, içtimâî, beledi manzaranın tahlili bizim bahsimizin dışındadır (bu manzaranın en bitarafane tavsifini Louis Bréhier'nin, *La Civilisation Byzantine* adlı eserinin 79—80 sayfelerinde bulmak kabildir).

Biz yalnız o muazzam kapuları zorlayarak içeri girenlerin şehirde ne bulduklarından ziyade fikir ve ilim sahasında ne gibi manevî kıymetlere erişdiklerini ve bu sahada hangi yollardan yürüdüklerini kısaca tahlil etmek istiyoruz. Fakat bu tahlile başlamadan evvel İstanbul'un fethi esnasında oradaki ilmin hâli üzerine toplu bir bakışla göz atmak, bazı iddialar üzerinde fikir beyan etmek için faydeli olacaktır. Karl Krumbacher'in *Geschichte der Byzantinischen litteratur* s. 591 adlı eserinde de söylediği gibi Bizans müverrihleri ve müellifleri Bizans ilmi, mektepleri ve tedrisatı hakkında çok az malûmat verdikleri için bu iş biraz güç ve pek icmalî olacaktır. Maamafih Bizans İmparatorlarının çoğunun ilim ve irfan hâmisi olduklarını biliyoruz. Hattâ bazılarının iâhiyat ve tarihe müteallik eserleri olduğu ve bilhassa Alexis I. Comnenos'un kızı prenses Anna Comnena (1083-1148) nin *Alexias* adile yazdığı tarihinde babasının açtığı yetimler mektebinden ve oradaki Schédographie denilen talim ve tedrisden bahsetmiş bulunduğu da malûmdur. Fakat diğer taraftan da biliyoruz ki Heraklios ve İsaoria sülâleleri zamanında kültür noktai nazarından Bizans, Alogia (akılsızlık), Agria (vahşet) ve Amathia (cahalet) mefhumları ile târif edenler de vardır. Hattâ İsaoria'lı İmparator Léon III. un İstanbul'un yüksek mektebini, hocaların put kâranlar mezhebini terviç etmedikleri için, yakdığını da söyliyene olmuştur. Fatih Türk İstanbul'un şark ve garb ilmini tekrar kurmağa başladığı zaman Bizans ilminden miras olarak ne bulmuşdu? Bu hususda bazı tarihçilerin meselâ İstanbul'a İrlandan, Filistinden, İtalyadan 10000 talebe geldiğine dâir mübalağalı hikâyelerini bir tarafa bırakırsak XIV. asır sonlarile XV. asır başlarında Paris'e kadar giderek Sorbonne ulemasile münakaşaya girecek kadar ilme düşkün olan Bizans İmparatoru Manuel II. in

en son ilim hâmisi olduğunu ve aşağıda kendisinden bahsedeceğimiz Georgios Scholarios'ın hocası Mat. Kanariotes'in ölümüyle Bizans'da ülema sınıfının son nesli kapandığını (bak. *Byzantinischer Zeitschrift*, 100) Yunan tarihlerinde görmekle fetih sıralarında Bizans'ın kültürü ve ilim vaziyeti hakkında bir fikir edinmek mümkün ise de biraz daha evvelere gidip meselâ fetihden yarım asır önce İstanbul'da yetişen Georgios Gemistos ismindeki feylesofun—ki ismini sonradan Eflâtuna benzetmek için Pléthon'a çevirmiştir—Yunan felsefi akidelerine bilhassa Aristo'dan ziyade Eflâtun'a düşkünlüğü dolayısıyla İstanbul'u terke davet edilmiş olduğunu ve feylesof'un Mora'da Mistra manastırına iltica ile orada derse devam ettiğini söylersek hakikî ilim ve kültürün artık Bizans'da serbestliğini kaybetmiş olduğu hakkında bir fikir vermiş oluruz.

Diğer taraftan da on dördüncü asırdan itibaren ilmi kitablara azalmağa başlamıştı. Bizans'ın en şevketli zamanlarında yazılan teşrifat eserlerine şu inhitat devrine aslâ yakışmıyacak eserler ilâvesinden başka bir şey yapılmadığını söyleyen Krumbacher, (aynı eser, 425 s.) böyle eserlerin «Dünya batıyor, Karım süslenip yatıyor» diye meşhur olan bir orta çağ darbı meseline uygun olduğunu yazıyor.

Bizans'ın fethinden hemen sonra yüksek tahsil vaziyetine gelince, İmparator Manuel II. Avrupa seyahatinden memleketine avdetinde Yıldırım Beyazıt'ın Timur ile uğraşmasından Bizans için husule gelen nisbî bir sükûn devresinden istifade ile tedrisat ıslâhatını yapmış ve—Katholikon Mouseion unvanile bir yüksek mekteb açmıştır. Bu mektebin İtalyan talebesi Filelfo bu unvanı birinci defa olarak *Universitas litterarum et Scientiarum publicus discendi ludus* diye latinceye terceme etmişti ki bu suretle Bizans'ın yüksek mekteplerine artık, Üniversite adı verilmiş oluyordu. İşte bu üniversitenin baş hocalığına İmparator Johannes III. tarafından tayin olunan ve Scholarios (âlim) lakabıyla tanılan Georgios Kuteris—ki sonradan Fatih tarafından Gennadios namıyla İstanbul patrikliğine nasb edilmişti—idi. Kedisinin daha evvel İstanbul'da bir mekteb açarak felsefe okutmak teşebbüsünde bulunduğunu ve bu mekteb açışın bir hasta adamın hekim bulunmadığı için kendisinden daha ziyade hasta olanların tedaviye kalkışmasına benzettiğini biliyoruz (bk. F. Fuchs, *Die Höhere*

Schulen von Konstantinopel s. 67). Bu zat o zamanlar bütün İstanbul'da felsefeyi anlayabilecek ancak üç dört genç bulunduğunu ve fakat fakirliklerinden derse devam edemediklerini söylemekte ve halbuki daha evvelden hoca ismini almış yaşlıların ve zenginlerin felsefeyi hakir gördükleri için derse gelmekten utandıklarını ilâve etmekte idi. İşde umumî hâkim (Katholikos Kriis), senato âzası, Kral'ın başkâtibi ve sırkâtibi ve hocalar hocası (didaskalos tön didaskalon) ünvanlarıyla üniversite rektörlüğüne ve felsefe hocalığına getirilen ve Yunanlı müverrih Sathas'a göre «son Bizanslı ve ilk Yunanlı» lakabını alacak kadar makbul sayılan bu ilâhiyatçı ve feylesof Georgios Scholarios fetihden sekiz sene evveline kadar İstanbul'un ilmi vaziyeti hakkında diyor ki: «İstanbul'da ilim şehri şimdi bir harabe halindedir. Şöhret ve şan ve şeref artık ilme âid değildir. İlim ancak bir şan ve şeref görünüşü ile yaşıyordu. Fakat zamanla bu zahiri şan ve şeref de kalmıyacak onun yerine cehil hüküm edecektir¹. Barbarlar arasında saydığımız İtalyanlar ilme dönmüşler ve yeni şeyler ilâve etmişler iken bizler için kitablara fazla bir yük teşkil etmeğe başlamışlardır. Hattâ onlardan kurtulmak için yok fiatına satılmıştır. Artık yeni baştan ilmi yaymağa kalkışacak olursak bu kitablara ecnebi diyarlardan tedarike mecbur olacağız. İtalyanlar bizim dilimizi öğrenmeği bir şeref sayarken biz kendi dilimizi anlayamayacak hale geldik. Şimdiye kadar biz lâtinlerin hocası iken roller değişti, bizler talebe lâtinler hoca oldu» (bu fıkra F. Fuchs'ın eserine, muahhar Yunan müverrihi Sp. Lampros'dan naklen alınmıştır).

Diğer taraftan Pius II. ismiyle papalığa geçen Aenas Sylvius'un ilmi araştırmalar için bir müddet İstanbul'da oturacağı bir şey öğrenmek için değil ancak oradan buradan yazmaları toplayıp satın almak üzere tavsiye etmesi de fetihden hemen evvelki zamanlarda Bizans'da kültür vaziyeti hakkında bize bir fikir de verebilir. Halbuki papa iken bir va'zinde (Oratio XIII.) «lâkin korkarım ki Türkler muzaffer olunca Yunan ilmi tamamen mahvolacaktır» sözünü sarfeden bu zat Fatih'e mektub yazıp yine Fa-

¹ Bu kısım yalnız Yunanca olarak elimize geçmiştir. Tercümesinin, Dr. Goltzschalk'dan gördüğüm yardımı rağmen pek müşkül olduğunu ve mehzamız olan F. Fuchs'un ismi yukarıda geçen eserinde de bu fıkranın tercümeyle davranılmayarak aynen alındığını söylemek lâzımdır.

tih'in ağzından cevap uyduran zatın ta kendisidir. Floransa-Ferrara, konsilinde şark ve garb kiliselerinin birleşmesini tervec ettiği hâlde İstanbul'a dönünce birleşmenin aleyhinde bulunduğu için Georgios Scholarios gözden düşmüş ve üniversite rektörlüğünden azledilmişti. Yerine üniversitenin felsefe hocası olup 1444 senesinde İtalyadan dönen Johannes Argyropoulos getirilmiştir. Bu üniversitenin binası hakkında malûmatımız pek nakısdır. Söylendiğine göre artık Bizans'da tıbbâ ehemmiyet verilmeğe başlandığından üniversite Sub Kralı Stephan tarafından inşa olunan «xenon» — yani tabhane — hastahanedeki açılmıştır. Bu binanın bir resmi Oxford kütüphanesindeki (Codex Bassoc 87. f. 35 a.) bir yazmada görülmektedir ki orada ders veren hoca da rektör Argyropoulos'dur. Bu hastahänenin mevki'i sonradan Bogdan sarayı denilen binanın yerindeki Prodromos veyahud St. Jean Bapiste manastırının yeri olacağı tahmin edilmektedir.

Ne yazık ki 1445 senesinden fethe kadar geçen zaman zarfında bu üniversitenin talî'i ve faaliyeti hakkında hiç bir kaynakta malûmata tesadüf olunmamaktadır. Yalnız şurasını söylemek lâzımdır ki, Georgios isminde Trabzonlu bir ilâhiyat âliminin Bizans'a gelerek bir ilâhiyat mektebi açması üzerine Mouseion'un baş profesörü Argyropoulos ona hücum ederek kendisinin hem imparator, hem kilise namına tedrisatta bulunduğunu söylemesinden Bizans'da patrikhane mektebinin de hâlâ devam etmekte olduğu istidlâl olunmaktadır. Bu mektebde din dersleri, ilâhiyat ve felsefe okutulduğu gibi astronomi riyaziyat da tedris edildiği cihetle mektebin bizim medreselere tekabül ettiği ve maamafih ta ibtidadan beri bu ruhanî mekteb yanında bir de üniversitenin tıbbî bizde Tanzimat'tan sonra olduğu gibi mevcut bulunduğu anlaşılmalıdır.

Bu ruhanî mektebin hocalarından Joseph Bryennios'un bizi âlakadar eden bir kaydından bahsetmek faidelidir: Bu zat Aya-sofya kilisesine merbut kütübhanede mahfuz kitabların bir fihristini bize vermiştir. Bu fihristte ancak bir garb mecmuasının, Aristoya âid bir belâgat eserinin ve Organon'un ve yine Aristoya âid—Peri psychon adlı eserin ve on beş cildlik Hendese ile Batlamyus'un Elmacastı ve coğrafyasının isimleri görülmektedir.

Aşağıda bu kitabların diğer yazmalarla beraber Fatih'in kütübhanesinde bulunduğunu göreceğiz. Fetih esnasında İstanbul'un

kültür vaziyeti hakkında verdiğimiz bu çok kısa malûmat, *Tarih Dergisi*'nin sekizinci fasikülündeki *Bizans'da yüksek mektepler* unvanlı bir etüd ile ikmal olunabilir.

**

İşte kültür vaziyetini hülâseten târif ettiğimiz Bizans'a girince ilim ve kültür müesseseleri namına belki yukarıda ismi geçen bir hastahane binasıyla ilâhiyat okutulan bir kaç manastırın önünden geçmiş olan Osmanlı-türk padişahının o yaşa kadar geçirdiği tahsil hayatı hakkında sarîh ve kat'î malûmatımız maalesef yoktur. Hocası Molla Gürani'nin onu zorla okuttuğuna ve hattâ değnek kullanmağa teşebbüs ettiğine dâir rivâyetler müsbet malûmat değil belki hikâye, anekdot gibi söylenir ve dinlenir. Bir kere Fatih'in tâ ibtidadan beri arabca, ilâhiyat ve fıkıh bahislerini o vakitki ölçü dahilinde öğrenmiş olduğunu kabul etmemek için bir sebep yoktur. Türk tarihlerinin yazdığına göre Şehzade Mehmed Edirne sarayında babasının yerine geçtiği sırada² ve diğer bir rivâyete göre saltanat naibi olduğu sırada huruffi mezhebine mensub bâzı dervişler saraya kadar nüfuz ederek kendisinin iltifatına mazhar olmuşlar ve bu hâlden endişe eden Sadrâzam Mahmud Paşa ile³ Edirne Müftüsü Fahreddin Acemî bu dervişleri rafed ve ilhad ile ithham ederek yakdırmışlardır. Edirne'de huruffilerin tevkif ve katli Âli'nin *Kühû'l-ahbar* adlı tarihinde ve *Şakaik-i Na'maniye*'de zikrolunmuş ve bir de *Tevârik-i Âl-i Osman*'ı yazan şâir Acem Hâmidî'nin Mahmud Paşaya hitaben bir

² Fr. Babinger Murad II'nin saltanatdan feragat ederek oğlu Şehzade Mehmed'i yerine geçirdiğine dâir Osmanlı vekayinâmelerindeki habere muhalif olarak genç şehzadenin ancak Rumeli tarafına mühtasır olmak üzere Padişah'a niyâbet etmiş olduğu ve bu sırada kendisinin Çandarlı Halil Paşa ile meşhur fıkıh âlimi Molla Hüsrav'ın nezareti altında bulunduğunu söylüyorsa da buna dâir esaslı bir kaynak göstermiyor (bk. Fr. Babinger, *Von Amurath zu Amurath*, Oriens vol. 3, 2, s. 238).

³ Burada iki nokta nazar-ı dikkati celbediyor; birincisi bu dervişlerin diri diri yakılması keyfiyetidir ki, böyle bir cezanın tatbiki an'anelerimize pek muvafak olamayacağı düşünülebilir. Zaten *Şakaik-i Na'maniye*'nin Türkçe tercümesinde bulunmayan ve fakat arabca aslında mevcut olan bir kayda göre, dervişlerin idam edildikten sonra yakıldıkları anlaşılmalıdır. İkinci nokta da Acem Hâmidî'nin şiirinde Çandarlı Halil Paşa'nın değil Mahmud Paşa'nın bahis mevzuu olmasıdır (Krşl., Fr. Babinger, *ayn. esr.*, s. 246 — 247).

kasidesinde «nihal-i ehl-i isyanın ve has-ü har-i hizlanın paşanın kahriyle yakıldığına dâir» bir imâde bulunulmuş ise de şimdiye kadar böyle vak'a başka bir menbaa atfedilmiş değildir⁴. Yalnız Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'Histoire des croisades*, (III. 192) adlı eserinde iki Venedik vekayinamesinden bahsetmiş ise de bu yazma vekayinameler iyi okunamamıştı. Son defa Fr. Babinger bu vekayinameleri Dresden şehri kütüphanesinde bularak yukarıda ismi geçen makalesine aynen dercetmiştir.

Cronaca Zancaruola ismini taşıyan İtalyanca bu kronikte evvelâ Macaristan'dan gelen bir habere nazaran bir çok kimselerin hıristiyan ordusuyla (haçlılar ordusu) birleşmeğe hazırlandıkları ve bu sebepten Türkler'in ürküdükları ve fakat o sırada Edirne'de zuhura gelen fevkalâde bir vak'adan da hayrete düşüdükları zikr ediliyor. «Edirne» o sırada gelen çok âlim bir İranlı'nın bir çok insanları başına toplayarak Hazret-i İsa'nın dinini din-i Muhammediye takdim ve tafdil etmesinden ibarettir. Edirne müftüsü bu adamı başındaki 2007 kişi ile beraber tevkif etmiş ve bir çoklarının, bu yolda va'z etmesinler diye, dillerini kesdirmişti. Fakat ekserisi bu eziyetlere aldırılmıyarak ölümü kabul ettiler. Türk hâkimleri hapisaneyeye giderek İranlı âlime bu itikadından vazgeçmesini teklif etmişlerse de kabul etmiyerek sabır ile ölüme razı olmuşdu⁵. İşte 1444 tarihini taşıyan bu vekayinamenin anlattığı vak'a Edirne'de Hurufiler vak'asının başka bir version'ından ibarettir. Bu acıklı vak'a genç padişah'ın, etrafındakilerin fikir ve vicdan hürriyetine pek mâlik olmamalarına rağmen, mezhebler ve felsefi fikirler hakkında gayet müsamahakâr bir tavrı o genç yaşında kendine mal etmiş olduğunu gösterir.

İşte böyle bir zihni hâlet içinde bin senelik bir kültür merkezi olan İstanbul'a giren Padişah'ın o şehrin bâki kalmış kültür eserlerine ve ilim adamlarına karşı bigâne kalacağını zannetmek doğru olamaz. Fatih'in bilhassa metafizik meselelere hususî bir temayülü olduğunu garb menbaları nakletmekte mütefekkir. Padişah'ın bu temayülünü İstanbul muhitinde bir kat daha kuv-

⁴ *Şakaik-i Nu'maniye*'de Mahmud Paşa'nın ismi geçerse de o vakit (1444) Şehzade Mehmed Çelebi'nin yanında bulunan Vezir Çandarlı Halil Paşa idi (bk. Fr. Babinger, *agn. esp.*, s. 247).

⁵ İtalyanca bu fıkranın tercümesinde Dr. Gottschalk ile Dr. F. Iz'in dil bilgisinden istifade edilmiştir.

vetlenmiş olduğuna inanmak pek yersiz olmaz. Çünkü fetih sıralarında İstanbul'da âlimler ve ilâhiyatçılar arasında felsefi ve dinî münakaşalar şiddetle cereyan ediyordu. Bu arada onun, ismi yukarıda geçen Georgios Scholarios ile Pammacaristos (şimdiki Fethiye cami'i) manastırında bir tercüman vasıtasıyla münakaşaya giriştiği ve hattâ bu münakaşa esnasında her türlü hıristiyan akaidinin sarahat ve cesaret ile ifade edilmesini ve bu münakaşa zabtının kendisine verilmesini G. Scholarios'dan talep etmiştir. Bu zabt sonradan Karaferye kadısı molla Ahmed namında bir zat tarafından türkçeye çevrilmiş ve bu tercüme Yunan harflerinden arab harflerine nakledilerek Ebüzziya mecmuasında (sene 1329, cüz 98 de) bâzı yerleri kesilmiş olarak neşir olduğu gibi Romanyalı Prof. Aurel Decei tarafından yazılan güzel bir monografide facsimilé şeklinde tekrar basılmıştır. Bu zabt hulâsasında en mühim nokta, Fatih'in hıristiyan dinî hakkında pek müsamahakâr mütalealarda bulunmuş ve mezheb ve ibadetin serbest olmasını kabul etmiş olmasıdır (bak. A. Decei, *Versiuna Turceasca Cufesiuni Patriarhului Ghenadie il Scholarios*, Bucarest).

Diğer taraftan patrik'in Fatih'in bir münakaşa esnasında hıristiyan dinine karşı iyi muamelesine, hüsnü nazarını tenvine muvaffak olduğunu söyliylen Krumbacher meşhur *Geschichte der Byzantinischen Litteratur* (s. 120) adlı eserinde bu münakaşada ve sonradan iki Türk âlimi (Hoca zade ve Molla Zeyrek olacak) mülâkatında gösterdiği fikrî müsamahayı satırlar arasında bir nevi riya gibi ifade etmek istemiştir. Bu kabil bir münakaşa diğer bir gün de Padişah ve Patrik Maxime Manuel arasında tekrar edilmiş olduğunu garb menbalarında görüyoruz. (bak. G. Guillet, *L'Histoire du règne du Mohammed II.*, s. 135-142 ve 270) Fatih'in metafizik meselelere karşı olan fikrî tecessününü gösteren bir vak'a olarak ortodoks dininde afaroz edilmiş şahısların ölüsünün bozulmadan mezarlarında kalacakları itikadını fiilen kontrol etmek için böyle bir mezarın açdırılması hikâyesine de bu eserlerde tesadüf edilmektedir.

İşte Padişah'ın bu gibi hareketleri kendisi hakkında garbde aykırı fikirler uyandırmıştır. Gerek şimdi ismi geçen eserde ve gerek Spandouyn Contacassin'in *Le petit traité de l'origine des Turcs* adlı eserinde Fatih'in «ne müslüman ne hıristiyan olduğu

ve ancak fazilet ve kadere imandan ibaret bir itikadda bulunduğu yazıyor. Fatih'in felsefi tefekkürünü ve dinî işlerde müsamahakârlığını büsbütün acayib bir şekilde tefsir eden bu garib fikirlerin garbde yayılması üzerinedir ki şu isminden yukarıda bahsettiğimiz Papa Pius II. Fatih'e bir mektub yazarak hıristiyan dinini kabuli ettiği halde onu bütün şarkın imparatorluğuna nasb edeceğini söylemiş olsa gerekdir (bu mektubun sureti ve güya ona Fatih'in yazdığı cevap hakkında L. Thuasne'in *Gentile Bellini et Sultan Mehmed II.* (s. 28-31) adlı eserinde tafsilât vardır). Tabii ne böyle bir mektub Fatih'e gelmiş ve ne de cevap yazılmıştır. Böyle mektuplar o devirde tıbbî şimdi yazılan kompozisyon vazifeleri gibi edebiyat nümunesi olarak yazılırdı.

Fatih'in Saray kütüphanesinde bulunan Yunanca yazmaları hakkında malûmat vermeden evvel müşarünileyhin dil bilgisi hakkındaki münakaşalı mevzua girmek lâzımdır. Fatih'in Arabca, Farscadan başka İbranice, Yunanca, İslavca, Latince ve hattâ Keldanice bildiğine dair rivayetler ibtidada Rum tarihçileri tarafından ortaya atılmış ve sonra onlardan naklen garb ve şark tarihlerine geçmiştir. Biz evvelce de «*Osmanlı Türklerinde İlim*» adlı eserimizde bildirdiğimiz gibi bu haberi pek mevsuk bulmuyoruz. Evvelâ Padişah'ın yanında rumca kâtilbliği eden *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sanî* adıyla türkçeye Karolidis Efendi tarafından çevrilen meşhur eserin müellifi Kritovoulos, Mehmed II.'in arab ve fars edebiyatına vukufunu zikrettikten sonra Aristo ve stoik felsefesine dair Yunancadan tercüme edilmiş eserleri okuduğunu söylemesi Padişah'ın Yunancaya vâkif olmadığını göstermeğe kâfidir. Tarihinin her satırında zamanın hakanına en hafif tâbiriyle hoş görünmek istiyen bu müellifin onun bir çok lisan bildiğini söyleyecek yerde tercümelemeden okuduğunu veya okuttuğunu ifade etmesi Padişah'ın garb dillerini bilmediğine bir emare değil bir delildir.

Fatih'in İstanbul'a girdiği zaman bulduğu bir çok yazmalar olabilir. Bunlardan bazılarını saklatmış, hattâ bazılarını tercüme ettirmiş olduğu muhakkaktır. Bu arada Plutarchos'un *Boi* adlı ve her dile tercüme edilmiş meşahirin tercüme-i haline dair eserini türkçeye tercüme ettirdiği bile söylenirse de bu tercüme hiç bir yerde bulunamamıştır. Ancak Fatih'in Julius Caesar, ve İskender'in hayatlarına merak sardırarak okuttuğunu Kritovou-

los'un söylemesine göre o meşhur eserin vaktiyle Fatih'in kütüphanesinde bulunduğu ve fakat sonradan Paris kütüphanesine geçtiği malûm olmasına nazaran Fatih'in Plutarchos'a karşı alâkasından şübhe edilemez. Bugün kütüphanede Batlamyus'un coğrafyasının aslını ve tercümesini buluyoruz. Fatih'in gayri islâmî eserler kütüphanesinin mevcudu 1611 senesinde bir Yahudi tarafından verilen rapora nazaran 120 cild olduğu garbde ilk defa olarak malûm olmuş ise de nihayet en son zamanlarda Berlin üniversitesi profesörlerinden Adolf Deismann tarafından yapılan bir kataloğa göre Fatih'in bu hususî kütüphanesinde 587 cild gayri islâmî yazma bulunduğu anlaşılmıştır (bk. Adolf Deismann, *For-schugen und Funde in Seraf*).

Bu yazmalardan ancak 75 kadarının, XI — XV. asırlara âid olduğu için, Fatih'in Ayasofya kilise kütüphanesinden devir aldığı kitablardan ibaret olduğu düşünülebilir. Bu kitablardan yukarıda bizansî bir hocaya atfen isimlerini verdiğimiz kitablardan bir çoğunun mevcud olması bize gösteriyor ki Fatih bu eserleri ehemmiyetle muhafaza ettirmiştir.

Yalnız bu kitablardan Batlamyus'un coğrafyasını Sultan Mehmed II.'in 1454-1465 kış mevsiminde Trabzon'lu filozof — Amyntzes'e tercüme ettirmiş olduğunu söylemek faidelidir. Bir istitrad olarak söyleyeyim ki asıl Yunanca ismi Amirukis olan bu zat ilâhiyat ve felsefe âlimi olup Kardinal Bessarion ve G. Schoiarios ile beraber Floransa — Ferrara konsiline şark kilisesini temsil etmek üzere gitmişti. Trabzon'un sukutuna kadar (1461) Trabzon İmparatoru David Comnenos'un yanında Protovestiarius (=esvabıbaşı, baş mabeyinci?) vazifesini ifa ederken 1452 senesinde İstanbul'a gelerek lâtın ortodoks kiliselerinin birleşmesi müzakerelerine iştirak etmiştir. Nihayet 1461 de Fatih'e esir düşen feylesof onun ilmi baş muhabiblerinden biri olup hattâ uzun bir münakaşadan sonra islâm dinini kabul ettiği söylenirse de müslüman olan ve mükemmel arabca öğrenen kendisi değil oğludur ki Mehmed ismini almıştır. Fatih'e son derece meclub olan feylesof Padişah'a üç kaside yazmıştır ki, bunlar Atina'da Deltion mecmuasında Sp. Lampros tarafından neşredilmiştir. Bu zatın hayatına dair en toplu malûmat Yunan ansiklopedisinde ve tenkidî bir hâl tercümesi Krumbacher'in ismi yukarıda geçen eserinde (s. 785) de bulunmaktadır. Oğlu bir rivayete nazaran incili

arabçaya tercüme ettiği gibi Batlamiyus coğrafyasının tercümesinde babasına yardım etmiştir. Bu arabça tercüme H. Ritter tarafından Ayasofya kütüphanesinde iki nüsha olarak bulunmuştur. Birinci nüshasının başında tercümenin Fatih'in emriyle Yunancadan arabçaya yapıldığı sureti mahsusada mukayyedir. İkinci tercüme haritaları da ihtiva eder ki bu da Mısırlı Prens Yusuf Kemal'in *Monumenta Cartographia Africae et Egypti* adlı eserinde aynen mevcuttur. Fatih'in kütüphanesinde yine Batlamiyus'un *Elmacasti* (Almageste) adlı meşhur astronomi eseri ve diğer bâzı riyazî eserler de bulunmaktadır. İşte görülüyor ki Bizans'ın kütüphanelerinden naklen Fatih'in kütüphanesine konulan bu bir kaç eser her türlü girdaplara rağmen bugüne kadar kalmıştır. Orada Kri-tovoulus'un bütün dünyada tek nüsha olarak bulunan *Fatih Sultan Mehmed Han-ı Sâni* adlı eserin asıl Yunancası da bulunmaktadır.

Şimdi Fatih'in yukarıda isimleri geçen iki zatten başka diğer Yunanlı ve İtalyan âlim ve san'atkârlarla olan münasebatı hakkında bir fikir verecek kısaca malûmat verirsek sönmekte olan bir kültür merkezine sahip olan açık fikirli bir hükümdar hüviyeti bir kat daha bellirecektir. Bunların en mühimlerinden biri Cyriaco d'Ancona isminde ki zattır. Bu zat yukarıda ismi geçen Filelfo'nun kayınvaldesi ile kızlarının esaretten tahliyesi için Fatih'e yazdığı mektub ve İmparator Justinianus'un Ayasofya önündeki Augusteon meydanında yüksek bir sütun üzerindeki heykelinin resmini yaptırması ile Fatih'in ilim ve irfan tarihine ismini geçirmiştir. Fatih bu zatın her iki ricasını da derhal is'af ve esirleri hemen tahliye ettirmiştir. Cyriaco'nun geceleri Fatih'e Roma tarihi okuduğundan bahseden bir rapor vardır. (bk. Emil Jacobs, *Cyriaco von Ancona und Mehmed II., Byzantinischer zeitschrift* XXX. 202, 1927).

Ressam Venedikli Gentili Bellini İstanbul'a gelerek Fatih'in vefatından bir iki sene evvel yağlı boya resmini yaptığı malûmdur. (Bu resmin aslı Londra'da National Galerie'dedir ve fetih yılı münasebetiyle bir çok kopyeleri neşredilmiştir). Bundan başka Fatih Venedik'ten Matteo di Patsi isminde bir madalyoncu ve ressam getirtmiş idi. Bugün Pariste millî kütüphanede bulunan Fatih madalyesi bu sanatkâra atfolunuyorsa da bu atf pek mevsuk değildir.

İşte garbin ilim ve san'atına bu kadar alâka gösterdikten başka dinî ve felsefî meselelerde her türlü münakaşayı kabul et-

tiği pekâlâ anlaşılın Fatih için «o ne müslümandı ne hıristiyan», hiç bir dine sâlik değildi» gibi sözleri hakikî mânada kabul edemeyiz. Bu sözler Padişah'ın serbest fikirli ve dine ve tefekküre müteallik işlerde fevkalâde müsamahakâr olduğunu göstermekten başka bir mâna ifade edemez. Maamafih şu mânayı da ifade eder ki bu büyük hükümdar payitahtını zabtettiği Bizans imparatorları gibi ilmi ve ülemayı himaye etmiştir. Bu halde kendisinin kütüphaneler yıktırıp kitaplar yakıtılarak, kıymetli yazmaları yok bahasına sattığına dair rivayetlere inanmak bir az güçtür.

Fatih'in İstanbul'a yerleşdikten sonra ilme yaptığı hizmetlerin en başında hiç şübhesiz paytahta, asrın meşhur Türk ve ecnebi âlimlerini toplaması ve diğer taraftan İstanbul'da tam tertibli bir medrese (Medaris-i Semaniye = sekiz medreseler) inşa ettirmiş olmasıdır. Bu medreselerin teşekkülüne ve derslere dâiren mevsuk malûmat için bugün Türk-İslâm Eserleri Müzesinde mahfuz bulunan ve Fatih'in ilk vakfiyesi zannedilen (vakfiye numara 6300-1872) vakfiyeye müracaat edilmelidir. Muhtelif ilim ve din şubelerini ihtiva eden bu medreseler arasında tıp tedrisine mahsus bir Darüşşifa açıldığını da bu vakfiyeden öğreniyoruz. Darüşşifaya âid vakfiye kısmında «herhangi taifeden olursa olsun (yâni müslüman, hıristiyan, musevî) tıbbâ vâkıf mücerrib ve mücerreb bir tabib ile diğer tıp memurları tayini şart kılınmış olması ilim sahasında millî ve dinî taassubun aslâ caiz olmadığına inanmış bir büyük hükümdara tesadüf ettiğimizi gösterir.

Bu medresenin programının Sadrâzam Mahmud Paşa ile Ali Kuşçu namındaki Maveraü'n-nehir'li Astronom tarafından tertib edildiğini tarihler yazar. Burada bir istitrad yaparak bir farz ve tahmin gibi söylemek isteriz ki bu programın tertibinde «İbtidai, haric» adlı bir medresenin ismi zikrolunmakla beraber büyük medreselerin haricinde tetümme denilen ihzarî küçük medreselerde ibtidai derslerin okutulduğu beyan edilmektedir. Şimdi burada Bizans'a bir an dönersek patrikhane ruhanî mektebinde Enkyklios paidia denilen ansiklopedik, yani ibtidai dersler, kapı dersleri, yani hariç dersler (Ἡ Ἐπιπέδου σοφία παιδεία) adı verilmiş olması şayanı dikkattir. Mümkündür ki Bizans tedrisatının bu taksimi Fatih zamanı ülemasının nazarı dikkatini celbetmiş olsun.

Fatih'in ikinci arabça vakfiyesinde kütüphane hakkında geçen satırlar o zamanlar kitaba olan hürmetin en güzel bir ifadesidir.

Orada deniliyor ki «vakfın mütevellisi her üç ayda lüzum görürse her ay kitapları teftiş ederek hâfız-ı kütübden bütün kitapların bir deftere kaydını ve tozları alınıp sahifelerinin hüsnü muhafaza edilmesini ve âlimlere ve talebeye âriyet olarak verilerek arkasının aranmasını talep edecektir».

* *

Fatih'in Maverâu'n-nehr'in büyük riyaziyecilerinden Ali Alâeddin Kuşçu'yu İstanbul'da alıkoyarak astronomi ve riyaziyyat dersleri verdirdiği müsbet bir tarihi hakikattir. İstanbul'da medfun olan bu âlimin el yazısını ihtiva eden yazmalar İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Amasya'da Sabuncu zade Şerafeddin isminde bir hastahane hekiminin Abulkasım al-Zehravi'nin «*al-Tasrif*» adlı meşhur eserini türkçeye *Cerrahname-i İlhanî* ismiyle tercüme ettiğini biliyoruz; bu tercümeden ziyade mühim olan nokta mukaddimede ve «*Fatih Sultan Mehmed'in ancak ilmi eserlere rağbeti*» dolayısıyla bu eserin yazılmasına heves edildiğinin kaydedilmiş olmasıdır.

* *

Bu müsbet ilimlerden başka Fatih ilâhiyat ve felsefeye de çok merak sarmış ve zamanının meşhur ülemasından Hoca zade gibi ortaçağlarda Doctores universales denilen ve her ilimden dem vuran âlimleri himaye ve onları münazaraya davet etmiş ve hattâ bir defasında mollâ Zeyrek adındaki diğer bir âlimle ilâhiyata müteallik bir münazara tam altı gün sürmüştür. Hoca-zâde, İbnür-rüşd'ün imam Gazzali'nin *Tehafütü'l-felâsefe* adlı eserine karşı yazdığı *Tehafütü't-tehafüt* adlı meşhur eserine reddiyye olmak üzere bir ikinci tehafüt yazılması için açılan müsabakayı Ali Tusî'ye karşı kazanmış ve bu eser müteaddid defalar yazılmış ve Mısır'da basılmıştır.

İşte Bizans'ın ve İstanbul'un fetih esnasındaki kültür vaziyetini böyle kısaca hülâsa ettikten sonra garbda İtalyan rönesansının başladığı bu sıralarda Fatih'in de şarkda bir rönesans kıpırda-ması yaratmak arzusu olduğuna inanmak istiyebiliriz. Şimdi burada bir faraziye olarak düşünebiliriz ki bâzı tarihlerin dediği gibi

eğer Fatih Yunan ve Lâtin dillerine vâkıf olup da tercüme yoluna düşmese idi, o vakit garbda basılmış ve yazılmış eserler İstanbul'a getirilecek ve hakikî rönesans köhne Bizans'ın surları arkasından da ter-ü tâze bir vücud gibi yükselecekti.

*Velhasıl Fatih Sultan Mehmed Osmanlı İmparatorluğunda akli ilimlerin hegemonyasını te'sis etmek istiyen ve rönesansa doğru en cesur bir adım ile yürüyerek şark ve garbın kapısına dikildikten sonra her iki tarafa da gözlerini çevirmiş laik büyük bir insan idi. Başda söylediklerimize avdet ederek diyebiliriz ki Fatih 1123 sene 18 gün sonra «*Ηλιούλι*; (=Şehr)'i tekrar tesis etmiştir.*